

Anar ƏLİZADƏ

*Azərbaycan Respublikası Prezidenti Administrasiyasının
Millətlərarası münasibətlər, multikulturalizm
və dini məsələlər şöbəsinin aparıcı məsləhətçisi*

Alban Həvari Avtokefal Kilsəsi

*“Qafqaz Albaniyasının tarixi və taleyi ilə hamıdan çox
azərbaycanlılar məşğul olmalıdırlar.
Bu sahədə onlar dünya elmi qarşısında
məsuliyyət daşıyırlar, dünya elminə borcludurlar”.*

*Yevgeni İqnatyeviç Krupnov,
qafqazşünas tarixçi*

Respublikamızın Qəbələ və Oğuz rayonlarında udilər yaşayır. Azərbaycan xalqının tərkib hissəsi olan bu etnik qrup təsnifat baxımından Xristianlığın Qədim Şərq kilsələri (təkcə ilk üç Ümumdünya Kilsə Məclisinin qərarlarını tanıyan kilsələr qrupu) qoluna aid olan Alban Həvari (Apostol) Avtokefal Kilsəsinin hüquqi varisidir. Keçməkeşli, mürəkkəb inkişaf yolu keçən bu kilsənin günümüzədək gəlib çıxan maddi-mədəni abidələrinin, bir sözlə, Alban irsinin bilavasitə varisi isə Azərbaycan xalqıdır.

Qafqazın ən qədim kilsəsi olan, Qədim Şərq kilsələrinin dini ehkamları əsasında fəaliyyət göstərən Alban kilsəsinin tarixi kökü həvarilər dövrünə gedib çıxır. Vaxtilə bu torpaqlarda böyük nüfuz sahibi olan Alban kilsəsinin avtokefallığı erməni qriqorian kilsəsinin əsrlər boyu sürən təhriki və məkri nəticəsində Çar Rusiyasının ədalətsiz qərarı ilə 1836-cı ildə ləğv olunub.

Ona görə də keçmişimizi bilmək və ermənilərin əsassız iddialarına cavab vermək üçün bu kilsənin tarixini öyrənmək, onun dini ənənələrini dirçəltmək vacibdir.

Qədim Apostol Kilsəsi: keçmişdən bugünə

Eramızdan əvvəl IV əsrdən bizim eranın VIII əsrinədək Şimali Azərbaycan ərazisində mövcud olan Qafqaz Albaniyasında Xristianlığın yayılması İsa Məsihin həvarilərinin dövrünə təsadüf edir. Odur ki, Qafqaz Albaniyasında qurulan kilsələr təkcə Qafqazın deyil, dünyanın ən qədim kilsələrindən sayılır.

Tarixi mənbələrə görə, I əsrdə Qüds və Suriyadan Albaniyaya ilk xristian missionerləri gələrkən burada xristian icmalarının əsasını qoyurlar. Ölkəmizdə xristianlığın şəkəkkül tapması İsa Məsihin hovariləri Faddey və Varfolomeyin, eləcə də apostol Faddeyin şagirdləri Müqəddəs Yelisey və Mann adları ilə bağlıdır. Odur ki, Albaniyada xristianlığın inkişafının birinci mərhələsi "hovari" (apostol), eləcə də "serofil" – "süryanipərəst" adlanır. IV əsrədək davam edən bu dövrdə xristianlıq İsa Məsihin hovariləri, onların şagirdləri, eləcə də suriyalı missionerlər tərəfindən süryani-arami dilində təbliğ olunurdu.

Sual yarana bilər ki, Alban kilsəsinin mənsəyinin hovarilərə gedib çıxmasının üstünlüyü nədən ibarətdir? Birincisi, bu amil Alban kilsəsinin bir çox başqa kilsələrlə müqayisədə daha qədim və əzəli olduğunu göstərir. İkincisi, Alban kilsəsinin başqa kilsələr vasitəçiliyi ilə deyil, ilk mənbə, yəni İsa Məsihin özünün şagirdləri tərəfindən təsis olduğunu sübuta yetirir. Alban kilsəsinin yarıdıcısı və ilk ruhani başçısı Müqəddəs Yelisey sayılır. Tarixi mənbələrə əsasən, İsa Məsihin şagirdi Faddeyin şəhadətindən ilhamlanan Yelisey xristianlığı yaymaq üçün Qafqaz Albaniyasına gəlib.

Alban tarixçisi Moisey Kalankatuklu Müqəddəs Yeliseyin Qafqaz Albaniyasındakı dini fəaliyyətini belə təsvir edirdi: "...Yelisey Qüdsün birinci batriki Ağamızın qardaşı müqəddəs Yakovun (Yaqub) tövsiyyəsiylə müqəddəs Ruh namına Şorqə təyin edilir. Yelisey öz sərnəcamına Şorqi (Albaniyam) alır... Öz təbliğini o, Çolada başlayır və müxtəlif yerlərdə şagird toplayaraq, onlara xilaskarı (İsanı) təbliğ etməyə qərarlıdır. Oradan o, üç nəfər şagirdi ilə Uti vilayətində olan Srxana gedir. Lakin şagirdlərinin bozi qohumları onları izləyib arxalarında düşürlər və şagirdlərinin birini öldürürlər. Digər ikisi müqəddəs Yeliseyi atıb, qatillərlə çıxıb gedirlər..."

Gördüyümüz kimi, M.Kalankatuklu Müqəddəs Yeliseyin Qafqaz Albaniyasına Qüdsün ilk patriarxi tərəfindən göndərildiyini deyir. Bu isə o deməkdir ki, Alban kilsəsi öz başlanğıcını bilavasitə Qüds kilsəsindən götürüb. Qüds patriarxlığı ilə bağlılıq sonrakı dövrlərdə də davam edirdi. Məhz bu amil Alban kilsəsinin erməni qriqorian kilsəsindən fərqləndirir: "Erməni kilsəsindən fərqli olaraq, Alban kilsəsi öz mənsəyinin görə ilk çağından bilavasitə Yerusolimo, Yerusolim kilsəsi ilə, sonralar isə Yerusolim patriarxlığı ilə bağlı olub".

Müqəddəs Yeliseyin Qafqaz Albaniyasındakı missioner fəaliyyətindən danışan alban tarixçisi başqa önəmli məqamda toxunur. O, Qafqaz Albaniyasında ilk kilsəni Müqəddəs Yeliseyin tikdirdiyini, beləliklə də gələcək Alban kilsəsinin özülünün qoyulduğunu deyir: "Müqəddəs batrik Gişə (indiki Şaki rayonunun Kiş kəndi – A.Ə.) gəlir, burada kilsə tikir və qansız qurban verir. Bu yer Şorqin (mətəlif Şorq deyərəkən Qafqaz Albaniyasını nəzərdə tutur – A.Ə.) bü-

Müqəddəs Yelisey ikonasi
"Çotari" Alban-Udi
kilsəsi

tün kilsə və şəhərlərinin başlanğıcıdır və biz şərqilərə xristianlığın qəbul etdirilməsinin mənbəyidir".

Qisası, Alban kilsəsinin hovari mərhələsində yepiskopluq və metropoliya yaradılır. Yelisey Kişdə yepiskopluq kafedrası təsis edərək Alban kilsəsinin ilk yepiskopu və arxiyepiskopu olur.

Müqəddəs Yelisey "Şorq kilsələrinin anası" kimi məşhurlaşan Kiş kəndində kilsəni təsis etdikdən sonra missioner səfərinə davam edir və atəşpərəstlərin ibadətگاهی yerləşən Zerquni dərəsində qətlə yetirilir.

Xristian dini Albaniyada əsasən ərəb, yunan və ətimali ki, yəhudi dilində təbliğ olunduğu üçün yerli əhali yeni dini anlamırdı. Ola bilər ki, təbliğat zamanı tərəcəməçilərdən də istifadə olunmuş. Buna baxmayaraq, erkən xristianlıq Albaniyada möhkəmlənmiş, əhali atəşpərəstliyə və başqa əski inanclarına tapınmağa davam edir.

Alban kilsəsinin inkişafının ikinci mərhələsi "yunanpərəst" dövr adlanır. Bu mərhələdə xristianlığın yayılması Maarifçi Qriqorinin (302-325) fəaliyyəti ilə bağlıdır. Rəvayətə görə, Qriqori Artaz vilayətində (hovari Faddeyin dəfn olunduğu yerdə), parf mənşəli ailədə dünyaya gəlib. Atası həlak olandan sonra o, yunanların ölkəsinə aparılıb. Anadolunun Qeysəri şəhərində dini dars alan Maarifçi Qriqori Qafqaza gələrkən dini təbliğata başlayıb. Az sonra alban hökmdarı Umayr onun təsiri altına düşüb. Maarifçi Qriqori Umayrın və onun adamlarının xaç suyuna salıb. Bu alban hökmdarı 313-cü ildə xristianlığı dövlət dini elan edib. O, xristianlığın köməyi ilə çoxmillətli Alban dövlətini sıx birləşdir-mək istəyirdi. Lakin Umayrın hakimiyyəti dövründə də xristianlıq Albaniyada geniş yayılmış. Cənubdan Sasanı şahları, şimaldan isə hun-türk etnosları Albaniyaya hücum edir, köhnə dini etiqadları qoruyurdular.

Alban tarixçisi M.Kalankatuklu qüdrətli hökmdar Umayrın belə mədh edir: "Alban çarı Umayr İran şahı II Şapurun bacısının əri idi. O, cəsarətli insan idi və çoxlu döyüşlərdə parlaq şəhərlər qazanıb, ermənilər arasında da bayrağını sancmışdı. Müqəddəs Qriqorinin vasitəsilə o, təzədən dünyaya gəlmiş, Müqəddəs Ruhla ötürülmüş və albanları imana gətirmişdi. O, əbədi işığın oğlu kimi yaşadı və axırda insan həyatını tərk etdi".

Maarifçi Qriqoriyə gəlincə, o, Haband vilayətinə (Yuxarı Qarabağa) gələrkən Amaras kəndində (indiki Xocavənd rayonunun Sos kəndi) kilsə inşa edib.

Beləliklə, Alban kilsəsinin inkişafının hər iki mərhələsinə belə xarakterizə etmək mümkündür: hovarilər dövründə Müqəddəs Yelisey Kişdə kilsənin özü də quraraq qoymaqla sol sahil Albaniyasında, "yunanpərəst" dövrdə isə Maarifçi Qriqori Amarasda ilk xristian məbədinə tikməklə sağ sahil Albaniyasında xristianlığın təməlini atıblar.

IV əsrin başlanğıcında dövlət dini elan olunan xristianlıq sadə camaat arasında çətinliklə yayılırdı. Əhali içində təbiət qüvvələrinə sitayiş, Manixeyizmə, Zərdüştiyə inam hələ də yayılırdı. Umayrın ölümündən sonra Albaniyada xristianlığın mövqeyi daha da zəiflir, çünki hakimiyyəti Arani sülaləsinin nümayəndəsi Sanesanın (Sanatürkün) əlinə keçir. Sasanı şahı ilə ittifaq quran bu hökmdar köhnə etiqadları bərpa etmək istəyirdi. Elo həmin dövrdə Maarifçi Qriqorinin

növəsi Qriqoris Albaniya və İberiyanın yepiskopu təyin edilir. Xristianlığa güclü meyli olan bir qisim alban əyanı Qriqoris öz ölkələrinə çağırırlar. Beləliklə, Qriqoris Albaniyanın katolikosu olur. M.Kalankatuklu bu haqda belə yazır: "Onun vəfatından sonra albanlar özlərinə gənc Qriqoris katolikos seçdilər, çünki hələ çarımız Umayr müqəddəs Qriqoridən xahiş etmişdi ki, onu öz ölkəsinə yepiskop təyin etsin... Albanlar bu qərarı şüurlu qəbul etdilər, çünki müqəddəs Qriqorinin varisini Albaniyaya çağırmaqla onu bu vəzifəyə layiq görürdülər".

Lakin Qriqoris də, sələfləri kimi, xristianlığın təbliği yolunda Xəzər dənizi sahilindəki Vatecan çölündə qətlə yetirilir. Şagirdləri onun nəşini Amarasda torpağa tapşırırlar. Qriqorinin öldürülməsindən sonra Albaniya əhalisi yenidən bütərəstliyə qayıdır. M.Kalankatuklu bu barədə yazır: "Albaniya katolikosu Qriqorinin öldürülməsindən sonra Şorq ölkəsinin barbar xalqları yenə də bütərəstliyə qərq oldular. Onlar bütəxanalarında sitayiş etdikdən sonra xəpərəstləri təqib etməyə başladılar".

"Şorq kilsələrinin atası" – Kış alban məbədi. Şaki rayonu, Kış kəndi. I əsr

Xristian alban hökmdarları və onları dəstəkləyən əyanların, din xadimlərinin cəhdlərinə baxmayaraq, V əsrdə də xristianlıq Albaniyada dərin kök sala bilmir. Orta və yoxsul təbəqə onların iqtisadi vəziyyətini yaxşılaşdırmayan xristianlığın yayılmasına müqavimət göstərirdi.

Odur ki, Alban hökmdarları Umayr, II Vaçə, III Vaçaqan xalq arasında xristianlıqdan qabaq yayılmış inanclarla şiddətli mübarizə aparırdılar. Lakin Qafqaz Albaniyasında xristianlığın yayılması və qararlaşmasında təkmilləşdirilmiş alban əlifbasının və alban yazısının yaranması, məktəblərin təşkili, Müqəddəs Kitabın və başqa dini ədəbiyyatın sürəni və yunan dillərindən alban dilinə tərcümə edilməsi, bir sözlə, maarifçilik fəaliyyəti böyük rol oynadı.

Arsakilər sülaləsindən olan alban hökmdarlarının fəaliyyəti nəticəsində xristianlıq Albaniyanın ictimai-siyasi və sosial həyatında mühüm rol oynamağa başladı. Ölkənin feodal əyanları kilsənin təşəkkül tapmasını üçün maddi baza yaratdılar: bütərəst məbədlərin torpaqları və sərvəti kilsənin ixtiyarına verildi. Kilsənin xeyrinə əhalinin kənd təsərrüfatı gəlirlərinin 1/10 hissəsini təşkil edən "kilsə ondabiri" vergisi tutuldu. Bundan başqa, natural vergilər və könüllü işlər də verirdi. Xristian ruhaniləri isə dünyəvi əyanlar kimi "xostak" adlanan torpaq sahələri ilə təmin olunurdular. Akademik Ziya Bünyadovun qeyd etdiyi kimi, böyük knyazdan, yəni alban hökmdarından sonra ən böyük torpaq sahibi Alban kilsəsi idi. Kilsə və monastir torpaqları kilsə institutunun bölünməz və irsi mülkiyyəti idi. Onlar "müqəddəs kilsənin irsi" adlanırdı.

Tarixçi alim Fəridə Məmmədova bu barədə deyir: "Arsakilər sülaləsindən olan alban çarlarının fəaliyyəti sayəsində xristianlıq yeni feodal cəmiyyətinin ideoloji əsası olur və Albaniyanın ictimai-siyasi və sosial həyatında mühüm rol oynamağa başlayır".

Buna baxmayaraq, IV-V əsrlərdə alban ruhani sinfi iqtisadi-siyasi cəhətdən zəif idi. Hətta dini məsələlər həll olunarkən ruhanilər aparıcı rol oynamırdı. Belə ki, kilsə qanunları hökmdarın hücrunda ruhani və dünyəvi əyanların iştirakı ilə hazırlanırdı və yenə də çarın, dünyəvi əyanların möhürü ilə təsdiqlənirdi. Bir sözlə, Alban katolikosunun hakimiyyəti nominal səciyyə dəşirdi, çünki Qafqaz Albaniyasında mərkəzi hakimiyyət güclü idi. Təsədüfi deyil ki, 488-ci ildə Qafqaz Albaniyasında keçirilən Aqven Kilsə Məclisinin (Aqven yer adıdır, Mets-Arrank vilayətində yerləşirdi) qəbul etdiyi "Aqven qanunları" ("Aqven kanonları") alban çarı III Vaçaqanın kanonları adlanır.

Burada Aqven Kilsə Məclisi haqda ayrıca bəhs etmək lazımdır. III Vaçaqan bu kilsə məclisini çağırmaqla öz ölkəsini yad dini-siyasi təsir və müdaxilələrdən qorumağa, bəzi üsyanlara görə sarsılmış Alban kilsəsini sosial-siyasi cəhətdən gücləndirməyə, eyni zamanda, Qafqaz Albaniyasının müstəqilliyini möhkəmləndirməyə çalışırdı. Ona görə də Aqven qanunlarının məqsədi dini ayinləri nizamlamaq, ruhani təbəqə üçün maddi baza yaratmaq, dindarların kilsə qarşısındakı vəzifə və öhdəliklərini qanuni şəkllə salmaq, xristianlıqdan kənar inancların qalıqlarını məhv etmək idi. Bununla yanaşı, III Vaçaqan Aqven kanonlarının qəbul etməklə mərkəzi hakimiyyəti gücləndirmək, özbaşına hərəkət edən feodalları cilovlamaq, ruhanilərin hüquqlarını dünyəvi əyanlarla bərabərləşdirmək, əhali, dünyəvi əyanlar və ruhanilər arasında münasibətləri qaydaya salmaq, bir sözlə, xalqın dini birliliyinə nail olmaq istəyirdi.

Aqven Kilsə Məclisinin hazırladığı kilsə məəcəlləsi giriş və 21 maddədən ibarətdir. Girişdə Kilsə Məclisinin çağırılma səbəbləri haqda bəhs olunur. Bu qanunları şərti olaraq 4 hissəyə bölmək mümkündür:

1. Ruhanilər arasında münasibətləri tənzimləyən, onların haqq və vəzifələrini izah edən qanunlar;

2. Ruhanilər və dünyəvi əyanlar arasında münasibətləri tənzimləyən qanunlar;

3. Ruhanilər və ruhani olmayan dindarlar arasında münasibətləri tənzimləyən qanunlar;

4. Sırf hüquqi səciyyə daşıyan qanunlar.

Aqven qanunlarına əsasən, Qafqaz Albaniyasında iki cür məhkəmə fəaliyyət göstərirdi: kilsə məhkəməsi və saray məhkəməsi. Kilsə məhkəməsinin özü də iki növə bölünürdü: keşiş məhkəməsi və yepiskop məhkəməsi. Adı keşişlərin rəhbərliyi altında keçirilən məhkəmələrdə şəri məsələlərə, yəni öz dini vəzifələrini yerinə yetirməyə keşişlərin, ruhani olmayan dindarların qanun pozuntularına baxılırdı. Yepiskopun başçılığı ilə keçən məhkəmələrdə təkcə şəri deyil, həm də mülki və cinayət hüququnun bəzi sahələrinə (mübahisə, dava-dalaş və s.) aid olan məsələlər barədə hökm çıxarıldı. Yepiskoplar şəri olmayan məsələlərə dair qərar verərkən kilsə kanonlarına deyil, dünyəvi qanunlara əsaslanırdılar. O ki qaldı saray məhkəməsinə, burada ölüm hökmü ilə cəzalandırılan ən ağır cinayət işlərinə baxılırdı.

Aqven qanunlarından gördüyümüz kimi, Albaniya hökmdarları təkcə öz hakimiyyətini gücləndirməyə deyil, həm də kilsənin nüfuzunu artırmağa çalışırdılar. V-VII əsrlərdə Mehranilər sülaləsinin hakimiyyəti dövründə Alban kilsəsinin siyasi-iqtisadi mövqeyi daha da güclənir. Bunu 705-ci ildə keçirilən Partav (Bordo) Kilsə Məclisi tərəfindən qəbul olunan kilsə qanunları ayəni şəklində sübuta yetirir. Belə ki, Partav Kilsə Məclisi dünyəvi əyanlarla açıq mübarizəyə keçərək onların özbaşınalığını məhdudlaşdırdı və zadəganlara kilsənin işlərinə müdaxilə etməyə qadağa qoydu. Artıq VII əsrdə kilsə məclisini çağırmaq səlahiyyəti dövlət başçısına deyil, alban katolikosuna məxsus idi. Bu fakt isə Alban kilsəsinin nüfuzunun necə artdığını bariz şəkildə göstərir. Diqqətəlayiq məqam odur ki, alban katolikosu Viro (595-629) Sasanilər imperiyasının güdrətli şahı II Xosrov Pərvizdən (591-628) Mehranilər sülaləsinin hökmdarları üçün "Albanıyanın böyük knyazları" titulu ələ bilmisdi.

Onu da qeyd edək ki, hökmdarların, zadəganların, sərkərdələrin və ya hər hansı digər ruhani olmayan şəxslərin kilsə üzərində təsirlərinin ortadan qaldırılması işində alban katolikosu I Simeon (706-707) böyük rol oynayıb.

Təzliklə Alban kilsəsi o qədər müstəqilləşir və güclənir ki, kilsə başçısı hökmdarlara – knyaz və feodallara sərəncamlar verməyə, torpaq sahiblərinə müəyyənləşdirməyə başlayır. Bu hökmlərə qarşı çıxaraq kilsə qaydaları ilə razılaşmayan hər kəsi "kilsə lonəti" gözləyirdi.

Alban kilsəsinin tarixindən danışarkən mütləq onun təşkilati strukturuna toxunmaq lazımdır. Qeyd olunduğu kimi, bu kilsənin başçıları Qüds patriarxlığı tərəfindən təsdiqlənirdi. Bu hal Maarifçi Qriqoriyə kimi davam etdi. Ondan son-

ra isə Alban kilsəsinin başçıları alban yepiskoplarının özləri təsdiqləməyə başladılar. Bu isə o deməkdir ki, Maarifçi Qriqoridən sonra, yəni 340-cı ildə Alban kilsəsi avtokefal, yəni müstəqil idi. Kilsənin avtokefəlliyi iki səbəbə görə baş tutub: birincisi, kilsənin həvəri mənşəli olması; ikincisi, Alban dövlətinin siyasi statusu, yəni Şərqi Roma imperiyasından tamamilə müstəqil olması.

Alban kilsəsinin hüquqi vəziyyəti 451-ci ildə keçirilən IV Ümumdünya Kilsə Məclisindən (Xalkidon Kilsə Məclisi) sonra müəyyənləşdi. Həmin məclisdən sonra Alban kilsəsinin başçıları "Katolikos-Arxiepiskop, Patriarx", VI əsrin ikinci yarısından isə "Albaniya, Lpiniya və Çolanın katolikosu" və ya "Albaniya və Balasakananın böyük katolikosu" titulu daşımağa başladılar.

Katolikos hüdədusuz hakimiyyətə malik idi. O, hətta Alban hökmdarına tabe olmaqdan boyun qaçırma bilirdi. Onun adı çox vaxt knyazın adından əvvəl çəkiliirdi. Katolikos ölkədə bütün knyazları itaətə məcbur edə bilən yeganə qüvvə idi. Onun qərarlarına tabe olmayan knyazlar kilsədən qovulur, bəzən də məhv edilirdi.

Eyni zamanda, katolikosun başçılığı altında böyük ruhani institutu fəaliyyət göstərirdi. Bütün Albaniya yepiskopluqları bölünmüşdü. V-VIII əsrlərdə Albaniya 12 yepiskopluq – Kabela (Qəbələ), Qaşua, Yeuta, Tsri, Amaras, Balasakan, Şaki (Şəki), Qardman, Mets-Koqmank, Mets-Irank, Qaband və Partav (Bordo) yepiskopluqları vardı. Bunlara yepiskoplar başçılıq edirdi. Əllərində böyük hakimiyyət cəmləşən və ən ali ruhani sinif sayılan yepiskoplardan başqa Alban kilsəsinin ruhani iyerarxiyasına ilahiyatçı alimlər, keşişlər, dyakon və rahiblər də daxil idi.

Alban kilsəsinin inanc əsaslarına gəlincə, qeyd etməliyik ki, həvəri mənşəli bu kilsə digər Qədim Şərqi kilsələri kimi ilk üç Ümumdünya Kilsə Məclisinin – I Nikeya Kilsə Məclisi (325-ci il), I Konstantinopolis Kilsə Məclisi (381-ci il), I Efes Kilsə Məclisinin (431-ci il) qərarlarını tanıyırdı. Lakin 506-cı ildə keçirilən Dobil kilsə məclisində (Dvin yerli kilsə məclisi) Alban kilsəsi gürcü və erməni kilsələri ilə birləşməyə 451-ci ildə keçirilmiş IV Ümumdünya (Xalkedon) Kilsə Məclisinin qərarını tanımayaraq monofizitliyə (İsa Məsihdə təkcə ilahi təbiətin olduğunu bildirən xristian təlimi) üstünlük verdi. Beləliklə, Alban Həvəri Avtokefal Kilsəsi etiqadca monofizit kilsəyə çevrildi.

VII əsrdə Ərəb xilafətinin tarix səhnəsinə çıxması ilə Alban kilsəsinin mövqeyi sarsıldı. O vaxtlar Qafqaz regionu Ərəb-Bizans dövlətlərinin mübarizə arealına çevrilməmişdi. Ərəb işğalının ilk vaxtlarında Alban hökmdarı Cavanşir Xilafətin vassallığı qəbul etdi və şəxsi nüfuzu sayəsində ölkəsinin daxili müstəqilliyini qoruyub bildi. Lakin onun vəfatından sonra cəsarət edən hadisələr Alban dövlətinin bərdəfəlik süqutuna və Alban kilsəsinin mövqeyinin zəifləməsinə gətirib çıxardı. 704-cü ildə Alban hökmdarı I Varaz-Trdatın arvadı Spramnan köməyi ilə Girdiman yepiskopu I Nerses Bakur Alban kilsəsinin katolikosu oldu. O, alban hökmdarının Xilafətə yaxınlaşmaq siyasətindən öleyhinə çıxır və difozitliyə etiqad bəslədiyinə görə Bizans imperiyası ilə əlaqə qurmaq istəyirdi. Lakin knyaz Şeroy başda olmaqla bir qrup nüfuzlu alban feodal xalkedonçuluğun qatı düşməni kimi buna mane oldu.

Alban kilsəsinin tarix səhnəsindən silmək, onu öz tabeliyinə keçirmək və maddi bazasına yiyələnmək arzusu ilə alışıb-yanan erməni katolikosu İlyə bu fərsəti fəvri verməyib Xəlifə Əbd-ül-Malikə belə çuğulcu bir məktub yazdı:

“Hökmdar Əbd-ül-Malik Əmir Muminə erməni katolikosu İlyadan.

Qadir Allahın iradəsi ilə bizim tabe ölkəmiz Sizə qulluq edir. Biz və Alban kilsəsi bir ilahi İsa dininə etiqad edirik. Partav taxtına oturan indiki Alban katolikosu yunan imperatoru ilə sazışə hamı, öz ibadətində onun adını çəkir və ölkəni məcbur edir ki, dini etiqadda onun ona qoşulsun, onun himayəsini qəbul etsin.

İndi qoy bu, Sizə məlum olsun, ta bu barədə qərar qəbul edəsiniz, belə ki, bu bədəfərlərdə onun bir əyan qadın məsləkdəşi də vardır. Böyük ixtiyar sahibi, əmr buyurun, qoy onlar Allaha qarşı işlədikləri günah üçün müstəhəqq olduqları cəzaya çatsınlar”.

Xəlifə erməni katolikosunun xahişini böyük həvəslə qəbul edərək ona bu məzmununda cavab məktubu yazdı:

“Erməni xalqının katolikosu, Allah adamı İlyə, mən sənin səmimi məktubunu oxudum və səne olan şəfqətdən öz sədaqətli bəndəmi çoxlu qoşunla göndərdim. Əmr etdik ki, bizim hökmlərini qəbul etməyi qəbul edən albanlarda sizin dininizə uyğun dəyişikliklər edilsin. Bəndəmiz bizim hökmü Partavda, sənin hüzurunda icra edəcəkdir: o, Nərsələ bədəfərlərdə onunla hamfikir olan qadını bir zəncirə bağlayacaq və onları bütün qiyamçıların yanında rüsvay etmək üçün şah məhkəməsinə çəkəcəkdir”.

Bələklə, Xəlifə Əbd-ül-Malik erməni kilsəsinin başçısı İlyanın məktubunu aldıqdan sonra Bərdədə dini yığıncağın keçirilməsini əmr etdi. Həmin kilsə məclisində xəlifə nümayəndəsinin hüzurunda Nərses Bakur mürtəd elan olundu. Alban hökmdarının ərdəsi Sprama isə qalaya salındı. Alban kilsəsi erməni kilsəsinin tabeliyinə verildi. Bununla yanaşı, xəlifə alban əyanlarından kimlərin diofizit olduğunu müəyyənləşdirmək və onları məhv etmək barədə əmr verdi. Bu isə onu göstərir ki, Alban kilsəsi etiqadca monofizit olsa da, bəzi alban feodalları diofizit idilər və bu səbəbdən Bizans imperiyasının dəstəkləyirdilər.

Qısaq, erməni kilsəsinin tərəfini tutan ərəb xəlifəsi iki məqsədə nail olur: birincisi, Zaqafqaziya diofizit Bizans imperiyasının mənafeyini sarsıdır; ikincisi, Zaqafqaz Albaniyasında öz maraqlarını həyata keçirmək üçün qriqorian keşişlərinin istifadə edir və onların dəstəyini qazanır.

Gördüyümüz kimi, Alban kilsəsinin başçısının çuğulluq edən erməni katolikosu ərəblərin hərbi-siyasi qüdrətinə arxalanaraq Alban katolikosluğunu özünə tabe etdirir. Əslində, erməni qriqorian kilsəsinin Alban həvari kilsəsi ilə ədavəti daha əvvəlcə gedib çıxır. Bunun səbəbi odur ki, erməni kilsəsi özünün daha qədim və üstün olduğunu iddia edirdi, ona görə də əvvəlcə Sasanilərin, sonra Ərəb xilafətinin silahı qüvvələrinin köməyi və fitnə-fəsad yolu ilə alban ruhanilərinin müstəqilliyinə son qoymağa çalışırdı.

Halbuki tarix nəzər yetirəndə görürük ki, Alban kilsəsinin daha qədim dini ənənələri var. Müqəddəs Yelisey tərəfindən Kiş kəndində Qafqazın ilk kilsəsinin təməlinin atılması deyiləni sübut edir.

Alban katolikosu Nərses Bakur katolikosluqdan zorla uzaqlaşdırıldıqdan sonra Alban dövləti süquta uğrayır, 706-cı ildən ermənilər alban ruhanilərini sıxışdırmağa və ərəblərin nüfuz dairəsindən konarda qalan dağlıq vilayətlərdə alban əhalisini qriqorianlaşdırmağa başlayırlar. Albaniyanın başqa vilayətlərində, daha doğrusu, düzən ərazilərində məskunlaşan və xristianlıqdan qabaqkı inanclarla etiqad bəsləyən əhali isə müsəlmanlaşır, bələklə, VIII əsrin ortalarında yunan Albaniya ərazisində İslam hakiminə çevrilir. Xristianlıq isə öz nüfuzunu yalnız indiki Dağlıq Qarabağ ərazisində qoruyur. Dediymiz kimi, buranın alban əhalisi də zaman keçdikcə qriqorianlaşmağa məruz qalır.

Qriqorianlaşdırma prosesi zamanı erməni kilsəsi Alban katolikosluğunun nüfuzunu tədricən heçə endirir, ərəb hakimlərinin əliylə albanların bütün abidələrini – Alban mədəniyyətini azacıq da olsa xatırlada biləcək hər şeyi məhv edir. Erməni keşişləri Qafqaz Albaniyasının ədəbi abidələrini məhv edərək əvvəlcə bu abidələri qrabara (qədim erməni dili) çevirirdilər. Sonra isə albanların zəngin maddi-mədəni irsinin mənimlənməsi istiqamətində addımlar ataraq tarixi saxtalaşdırırdılar.

Lakin alban əhalisinin qriqorianlaşdırılması və erməniləşdirilməsi prosesi uzun çəkir, albanların kəskin müqavimətinə rast gəlirdi. Alban və erməni ruhaniləri arasında mübarizə davam edirdi. XI, XIII, XV əsrlərdə erməni kilsəsi zəifləyən vaxt alban yepiskopları erməni katolikosluğuna xəbər vermədən müstəqil şəkildə öz kilsə başçıları seçirdilər. Hətta XVII-XIX əsrlərdə qədim türk yurdu olan Xaçınalı vilayətində yerləşən monastırda rəsmi Alban katolikosluğunu tanımayan alternativ Alban katolikosluğu vardı.

IX-XII əsrlərdə, siyasi hərç-mərcilik dövründə Alban katolikosluğu tonəzül mərhələsinə qədəm qoymdu. Buna baxmayaraq, kilsə əsrlər boyu öz varlığını qorumağa çalışdı. Fəaliyyət göstərəyi müddət ərzində aşağıda göstərilən yerlər Alban kilsəsinin mərkəzi olub:

1. İlk mərkəz – Çola (Böyük Qafqazla Dərbənd arasında ərazi)
2. VI-VIII əsrlər – Bərdə
3. VIII-IX əsrlər – Çarek-Xamşi (Gədəbəy yaxınlığında)
4. Xudavəng monastır kompleksi (Dədəbəy monastır)
5. 1511-1836-cı illər – Gəncəsər Baş kilsəsi.

Burada Gəncəsər Alban Yepiskopluğu haqda ayrıca danışmaq lazımdır. 1240-cı ildə alban knyazı Həsən Cəlal tərəfindən tikilən bu məbəddəki yepiskopun zaman keçdikcə nüfuzu artır. 1511-ci ildə Gəncəsər monastırın alban katolikoslarının iqtisadi gəlirləri və Alban kilsəsinin mərkəzi olur. Ona görə də Alban katolikosluğu Gəncəsər katolikosluğu kimi tanınır. Bu katolikosluğa alban knyazı Həsən Cəlalın nəslindən olan bir çox din xadimi rəhbərlik edib. Gəncəsər katolikosunun iqtisadi gəlirləri hamı da Qarabağdakı Alban knyazlığının siyasi mərkəzi idi. 1634-cü ildə Gəncəsər katolikosluğu erməni kilsəsinin hakimi

miyyəti tanımaq məcburiyyətində qalsa da, alban yepiskopları erməni patriarxlığının rəyini nəzərə almadan Gəncəsar katolikoslarını özləri seçirdilər.

Azərbaycanın Çar Rusiyası tərəfindən işğal edilməsindən sonra Alban kilsəsinin varlığına bərdəşlik son qoyuldu. XIX əsrdə çar hakimiyyəti İran və Türkiyədən Azərbaycanın tarixi torpaqlarına öz sədaqət nöqədlərini – erməniləri köçürməklə bölgədə dayaqını möhkəmləndirməyə çalışırdı. Bunun məntiqi yekunu kimi erməni qriqorian kilsəsi üçün hər cür şərait yaradılır, erməni katolikosunun tələbləri çar müstəbid rejimi tərəfindən dərhal yerinə yetirilirdi. Belə tələblərdən biri də Alban katolikosluğu ilə bağlı idi.

Erməni kilsəsinin təhrikiylə 11 mart 1836-cı ildə İmperator I Nikolay erməni kilsəsinin fəaliyyətini tənzimləyən 111 maddəlik xüsusi “Əsasnamə”ni təsdiqlədi. Həmin əsasnaməyə görə, Alban katolikosluğu ləğv olundu, onun yerində erməni katolikosluğunun tabeliyinə verilən iki yeparxiya (Arsax-Şuşa və Şamaxı) və erməni kilsəsinin Tiflis konsistoriyasının tərkibində olan Gəncə vikariatı yaradıldı.

1909-1910-cu illərdə Rusiya imperiyasının Müqəddəs Sinodu erməni ruhanilərinə öz tabeliklərindəki yeparxiyaların köhnə arxiv sənədlərini məhv etməyə icazə verdi. Həmin arxivdə Alban kilsəsinə aid tarixi sənədlərin olması şübhə doğurmur. Onların ermənilər tərəfindən məhv edilməsi isə Alban kilsəsinin tarixin yaddaşından silmək cəhdi deməkdir. Bütün bunlar gələcəkdə Şimali Azərbaycan torpaqlarına yiyələnmək üçün uzaqgörənliklə düşünülmüş bir cəna-yət aktı idi.

Gördüyümüz kimi, Rusiyanın imperialist maraqları, eləcə də erməni qriqorian ruhanilərinin əsassız millətçi iddiaları, fitnə-fəsadları üzündən bir ədalət-siz qərarla Alban kilsəsi kimi qədim ənənələri olan xristian konfessiyasının varlığına son qoyulub. Hadisələrin sonrakı inkişafı onu göstərdi ki, bir dini təşkilat forması kimi alban xristianlığı ortadan qaldırılrsa da, ixtiyar sahiblərinin hökmlərinə baxmayaraq, Alban kilsəsinin varisləri olan udilər qəlbən hər zaman öz qədim kilsələrinə bağlı qalıblar.

Bunun ən bariz nümunəsi ermənilərin ruhani hakimiyyətini qəbul etmək istəməyən udilərin 1867-ci ildə rus çarına etiraz məktubu yazaraq erməni qriqorian keşişlərinin ixtiyarına verilən qədim məbədlərində toplaşmaqdan belə imtina etmələridir. Alban katolikosluğu ləğv olunduqdan sonra erməni ruhani hakimiyyətini tanımayan, erməniləşdirmə və qriqorianlaşdırma prosesinə uzun müddət müqavimət göstərən Alban kilsəsinin ardıcılıları evlərdə toplaşmağa üstünlük verirdilər.

Beləliklə, Alban kilsəsinin xatırlada biləsi hər şeyi məhv etməyə çalışan erməni keşişləri istəklərinə çatmadılar. Özünəməxsus xaç forması və təqviminə olan Alban kilsəsi udilərin qəlbində yaşamaqla varlığını günümüzədək qorudu.

Alban kilsəsinin dirçəlişi

Hazırda dünyada udilərin ümumi sayı on mindir. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin 2009-cu il üzrə məlumatına görə, ölkəmizdəki

udilərin sayı 3 800 nəfər təşkil edir. Onlar Qəbələ rayonunun Nic qəsəbəsində kompakt halda, eləcə də Oğuzda və Bakıda yaşayırlar.

1991-ci ildə Azərbaycan xalqının yenidən müstəqilliyini qazanması ilə udilər qədim kilsə ənənələrinə bərpa etmək fərsəti tapdılar. Bu istiqamətdə bir sıra mühüm addımlar atıldı. İlk növbədə Şəkinin Kiş kəndi və Qəbələ rayonunun Nic qəsəbəsində, eləcə də Oğuzdakı qədim alban məbədlərində təmir-bərpa işləri aparılaraq udilərin ixtiyarına verildi. Hazırda bu məbədlərdə ayınlar udi dilində yerinə yetirilir.

2003-cü ildə Dini Qurumlarla İş üzrə Dövlət Komitəsində Azərbaycan Respublikasının Alban-Udi xristian dini icmasının dövlət qeydiyyatına alınması Alban kilsəsinin bərpası istiqamətində atılan ən böyük addımlardan biridir.

Alban kilsəsinin dirçəldilməsi üçün hüquqi addımlarla yanaşı, xristian ənənələrinə uyğun tədbirlər də görülməyə başlandı. Belə ki, sonuncu alban mitropoli-ti II Sergi Gəncəsərli öldürüldükdən sonra Alban kilsəsinin avtokefal ənənəsi pozulmuşdu. Bu ənənəyə bərpa etmək üçün Qədim Şorq kilsəsinin xeyir-duasını almaq lazım idi. Odur ki, 2008-ci ildə Alban-Udi dini icmasının bir sıra üzvü Qüds (Yeruşalim) Patriarxlığının xeyir-duasını alaraq Fələstindəki İordan çayında xaç suyuna salındılar. Beləliklə, Alban-Udi dini icmasının müstəqilliyi bərpa olundu.

2009-cu ildə Azərbaycan Respublikasının Alban-Udi xristian dini icması (hüquqi ünvan: Qəbələ rayonu, Nic qəsəbəsi, Alban avtokefal “Çotarı” kilsəsi) Dini Qurumlarla İş üzrə Dövlət Komitəsində yenidən qeydiyyatdan keçdi. 2011-ci ildə isə daha bir Alban-Udi dini icması hüquqi status qazandı: Oğuz şəhəri Alban-Udi xristian dini icması (hüquqi ünvan: Oğuz şəhəri, “Kiski Qerqes” ziyarətgahı).

14 iyul 2013-cü ildə daha bir tarixi hadisə baş verdi – “Çotarı” Alban-Udi kilsəsində vəftiz mərasimi keçirildi. Bu hadisə onunla əlamətdardır ki, Alban katolikosluğu Çar Rusiyası tərəfindən ləğv olunduqdan sonra udilər uzun müddət özləri vəftiz ayını keçirə bilmir, rus pravoslav keşişləri tərəfindən xaç suyuna salınırdılar. 14 iyul 2013-cü il tarixində Alban-Udi dini icmasında 80 ildən artıq unudulan vəftiz ənənəsi yenidən dirçəldildi. Həmin gün vəftiz ayınıni Azərbaycan Respublikasının Alban-Udi xristian dini icmasının sədri Robert Mobilis və onun ruhani köməkçisi Rafiq Danakarı yerinə yetirdi. İlk xaç suyuna salınan isə Yeva adlı kiçik qız uşağı oldu.

3 avqust 2013-cü ildə isə Azərbaycan Respublikasının Dini Qurumlarla İş üzrə Dövlət Komitəsinin dəstəyi ilə Alban-Udi kilsəsinin dirçəlişinin 10 illiyinə və Qafqaz Albaniyasında xristianlığın rəsmi din kimi qəbul edilməsinin 1700 illiyinə həsr olunmuş bayram mərasimi keçirildi. Bayram tədbirində Rus Pravoslav Kilsəsinin Bakı və Azərbaycan Yeparxiyasının Arxiyepiskopu Aleksandr İşçin, Roma Katoik Kilsəsinin Azərbaycandakı Apostol Prefekturasının ordinarisi Vladimir Fekete, Bakı şəhəri Dağ Yəhudiləri dini icmasının sədri Milix Yevdayev, Qafqaz Müsəlmanları İdarəsinin bölgə üzrə nümayəndəsi, o cümlədən diplomatik korpusun Azərbaycandakı təmsilçiləri və digər qonaqlar iştirak etdilər.

Alban kilsəsinin qədim ənənələrinin bərpası istiqamətində başqa tədbirlər də görüldü. Məsələn, Lukadan naql olunan İncil udi dilinə tərcümə edildi. Həm-

çinin Alban-Udi dini icmasının bir sıra üzvləri dini rütbə almaq üçün xaricdəki dini tədris ocaqlarında təhsil alırlar.

Ölkəmizdə yaşayan udilər Azərbaycan dövlətinin diqqət və qayğısı ilə tam əhatə olunublar. Alban kilsəsinin dirçəldilməsi üçün rəsmi səviyyədə hər cür dəstək verilir. Təkcə bu faktı qeyd etmək yetər ki, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin Sərəncamı ilə hər il Alban-Udi dini icmasının maddi durumunun yaxşılaşdırılması üçün maliyyə yardımı ayrılır.

Bu da təsadüfi deyil. Alban kilsəsinin bərpası xalqımız üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir, çünki ölkəmizə qarşı torpaq iddiaları irəli sürən erməni qəsbkarları hər fürsətdə qədim xristian alban məbədlərini mənimləməyə, Alban kilsəsinin nüfuzunu kiçiltməyə, onun zəngin irsinə yiyələnməyə çalışırlar. Halbuki bu qədim abidələrin bilavasitə varisi Azərbaycan xalqı və onun tərkib hissəsi olan udilərdir. Odur ki, Alban kilsəsinin dirçəldilməsi həm tarixi ədalətsizliyin ortadan qaldırılması, həm də uydurma iddialarla çıxış edən işğalçılara qarşı dini-tarixi müstəvidə cavabın verilməsi anlamına gəlir.